

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ

Проблема становлення громадянської культури є однією з найважливіших як у теоретичному, так і в практичному відношенні. Адже формування громадянського суспільства, яке розглядається як основа демократії та як вияв свободи, можливе лише за умови як функціонування громадських інституцій, так і панування цінностей громадянської культури. Саме від змін у сфері культури, які зумовлюють становлення громадянського суспільства, залежить якість здійснюваних перетворень та їх стійкість. Формування громадянської культури – це суперечливий і тривалий процес, але це ключ, який дає змогу запрацювати громадянському суспільству й демократії.

Історичний вибір українським суспільством демократичних форм соціальної організації та побудови громадянського суспільства зумовив необхідність дослідження суспільних процесів, зокрема, об'єктивного аналізу становлення громадянської культури. За тоталітарного режиму громадянська культура загалом та політичні й особисті переконання громадян, зокрема, підпорядковані диктатові політичної влади. Зараз, коли нагальною є потреба політико-правової громадянської самоідентифікації, виникла об'єктивна необхідність нового концептуального підходу до вивчення феномену громадянської культури.

Формування громадянської культури є не самоціль, а лише засіб для створення особистості особливого типу, якій, з одного боку, притаманні високий рівень автономії від соціуму взагалі і від держави, зокрема, а з іншого, – здатність конструктивно спілкуватися з іншими особистостями заради суспільного миру. Особистість з високим рівнем громадянської культури здатна вирішувати суспільні справи, в неї сформовані такі якості, як, наприклад, розуміння ролі громади і своєї ролі в ній, довіра і толерантність, навички громадянської діяльності. Вони сприяють функціонуванню демократичних інститутів.

Для національного самоутвердження в сучасному світовому співтоваристві України необхідне науково-теоретичне осмислення феномену громадянської культури, можливості його безпосереднього емпіричного дослідження в динаміці соціальних змін. Великий інтерес викликають громадянська свідомість, громадянська практика та громадянські відносини в західному регіоні України. Через історичні обставини для мешканців західного регіону характерне більш загострене почуття національної свідомості, що зумовлює своєрідність їхньої громадянської культури. Як зазначав Дж.Армстронг, “палкими націоналістами є в масі своїй західні українці” [1, 310]. Регіональна опозиція “Захід – Схід”, яка тривалий час бере участь у політичному дискурсі, постає сьогодні певним бар'єром на шляху до зміцнення громадянського суспільства, тому дослідження громадянської культури стає актуальним завданням української науки.

Значний внесок у дослідження становлення громадянської культури належить таким науковцям, як Е.Дюркгейм, М.Вебер, Т.Парсонс, Дж.Мід, А.Токвіль, Дж.Коген та Е.Арато, Дж.Кін, Е.Геллнер, Дж.Александр, Р.Патнем, Г.Алмонд, С.Верба, Ч.Мерріам, Й.Шумпетер, Е.Х'юз, Г.Екстайн, Р.Інглхарт, Д.Елазар, М.Томсон, Р.Елліс та А.Вілдавський. В сучасній Українській державі теорія громадянського суспільства була визнана важливою для осмислення шляхів і способів демократичної трансформації. Розробкою проблем громадянського суспільства та відповідного типу культури займаються українські вчені Є.Головаха, А.Колодій, Н.Паніна, О.Резнік, А.Ручка, С.Рябов, М.Рябчук, В.Степаненко, В.Танчер, В.Ткаченко, М.Ходаківський, В.Черниш, Г.Щедрова.

Дослідження громадянської культури тісно пов'язане з плідними соціологічними розробками питань громадського життя, розвитку громад та їх ставлення до держави, які здійснили М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, В. Липинський, М. Шаповал.

У найширшому розумінні громадянську культуру можна тлумачити як спосіб взаємодії людей в суспільстві. З розвитком громадянської культури суспільство стає громадянським, а особа стає громадянином не лише в юридичному розумінні – як людина, яка має формальні ознаки приналежності до держави, як суб'єкт політико-правових відносин, а й в культурному – людина усвідомлює цю приналежність, визнає власну причетність до суспільства, до національної культури, громадського, політичного, економічного життя, здатна впливати на стан справ у суспільстві тощо. Отже, існує громадянська культура суспільства і громадянська культура особи. Громадянська культура суспільства – це складова частина загальної культури, система громадянських цінностей, що створюються й накопичуються людьми (суспільством) у процесі їх життєдіяльності. Громадянська культура особи – це сукупність громадянського світогляду, системи знань і навичок, що забезпечують цілеспрямовану самотійну діяльність з оптимального задоволення громадянських потреб, це зумовлена громадянською культурою суспільства властивість, що характеризується громадянськими чеснотами. Це громадянська свідомість у дії.

Громадянська культура розкривається у трьох взаємопов'язаних аспектах: по-перше, вона, з одного боку, є визначальною силою, а з іншого, – результатом формування громадянського суспільства; по-друге, саме громадянська культура визначає суть, якість взаємодій між громадянами, їх асоціаціями та інтегрує індивіда в громадянське суспільство; по-третє, громадянська культура формує норми, ідеали, цінності, взірці поведінки, які мотивують дії соціальних акторів.

Громадянська культура – це “проекція” культури на сферу громадських відносин. Ядром громадянської культури є система цінностей і норм. Складовими громадянської культури суспільства є мережа горизонтальних зв'язків між рівними індивідами, їх асоціаціями, норми взаємності та довіри, навички колективних дій та почуття причетності до суспільних справ, обов'язку й відповідальності перед іншими людьми. Громадянська культура забезпечує участь, формує громадянську позицію. Без громадянської культури не може бути громадянського суспільства. І чим сильніші традиції громадянського життя, чим більше вкорінені громадянські цінності, тим міцніше і стабільніше громадянське суспільство.

Важливим чинником, що визначає перспективи становлення повноцінного громадянського суспільства з відповідною культурою, виступають історичні традиції, зокрема, практика громадського життя у суспільстві. Логічним видається припущення, що нові ознаки західноєвропейських громадянських орієнтацій і взірців поведінки приходили в західний регіон через Габсбурзьку імперію.

Австро-Угорська імперія була правовою державою. Австрійські закони, однаково чинні для всіх верств населення та всіх регіонів держави, сприяли розвитку інститутів громадянського суспільства. Кінець XIX – початок XX ст. на Галичині був періодом утворення мережі громадських спілок, що охоплювали найрізноманітніші сфери життя українців.

Отже, великий інтерес викликає досвід творення громадських організацій, політичних партій, формування громадянської культури Галичини, яка, будучи у складі Габсбурзької імперії, укорінила загальноєвропейські громадянські цінності, що й сприяло формуванню зрілої національно-патріотичної й громадянської самоідентифікації. В Галичині утверджувалися принципи правової держави, а разом з тим і громадянського суспільства.

В межах діяльності громадських організацій, зокрема просвітницьких, відпрацьовувалися громадянські норми поведінки, система статусів, ієрархія нормативних

громадянських цінностей, з'являлися елементи організації громадянського контролю влади.

Неполітичні організації в Галичині ставали чимраз помітнішим явищем суспільного життя. На зламі XIX–XX ст. процес пробудження громадської активності, розвитку громадських організацій став надзвичайно інтенсивним. “Мешканці Галичини, “найтемнішої діри Європи”, як колись назвав Галичину відомий соціолог Вернер Зомбарт, несподівано вийшли на європейський політичний форум і здивували всіх своєю політичною зрілістю. На місце національної апатії, незначних проявів активності, національної енергії, “мізерної продуктивності національної праці” прийшло пожвавлення інтересу й подвійне захоплення національною працею” [2, 42–43].

Серед заслуг громадських об'єднань Галичини кінця XIX – початку XX ст. є те, що вони навчили людей слухати один одного, виробили вміння об'єднуватись навіть за умови різних політичних поглядів. З погляду громадянської культури, важливим та істотним було те, що існувала взаємна довіра між українською освіченою елітою та народними масами, а також довіра й співпраця між українськими депутатами Сейму, що були представниками різних політичних партій, їх здатність до компромісу [3, 150]. Отже, в Західній Україні громадянське суспільство було розвинутим, як ніколи до або після того. Його зростання було швидким і несподіваним. “Ще в 1848 році селянство Галичини було закріпачене, а єдина освічена верства – священство – відчужене, в полоні русофільства. Ще в 1860-х роках поляки мали всю владу в своїх руках і навіть не припускали, що їм доведеться ділитися владою з українцями. Приблизно 30 років пізніше галицьке суспільство мало вже свої політичні партії і вибирало біля 30 послів до віденського парламенту” [2, 44]. Лише один склад українського парламентського представництва руйнував легенду про політичну незрілість української нації, показував її здатність до консолідації.

Значний вплив на формування української національної свідомості в цей час мало визнання себе “часткою 15-ти мільйонного українського народу”, що було істотним кроком у формуванні української ідентичності. Це послабило позиції консервативного руху москвофілів і забезпечило порівняно ранній перехід галицької еліти на позиції автономізму, а згодом і самостійництва [4, 49–53]. Утвердженню загальноукраїнської національної свідомості на зламі XIX й XX століть сприяло як утворення в цей період численних товариств і асоціацій, значна частина яких охоплювала селянське населення, так і теоретична й просвітницька діяльність видатних мислителів і громадських діячів М. Драгоманова, І. Франка, Ю. Бачинського та ін.

У свій час М. Грушевський назвав Галичину “українським П'ємонтом”. Це не випадково. Адже саме в Галичині українське національне відродження було ініційоване громадськими просвітницькими організаціями, в складі яких спочатку переважали греко-католицькі священники, пізніше – світська національно-патріотична інтелектуальна еліта та студентська молодь. Показово, що студентська молодь була найактивнішою у формуванні громадянської культури Галичини. Зокрема, В. Подолинський, який студіював у Відні, розробив наукову концепцію самостійницького громадського національно-визвольного руху [5, 25].

Однією з визначальних властивостей становлення громадянської культури Галичини було те, що народ зберіг відданість українській церкві, яка несла традиційну духовність. Різниця між греко-католицькою і православною церквами вважалася незначною, і вона абсолютно не ускладнювала об'єднання українців у єдину націю. Крім того, народ сам висунув із свого середовища визначних громадських діячів, які в складі різних громадських організацій захищали національні інтереси.

Найбільш авторитетним виразником громадянської культури була інтелігенція. Вона створювала нову соціокультуру з громадянськими цінностями. Український народ із пасивної етнографічної маси став активним учасником в різних сферах громадянського

життя. І.Крип'якевич відзначає, що “галицькі українці намагалися опанувати всі ділянки життя своєї країни і створити базу під майбутню державність” [6, 293].

Узагальнюючи події історичної давнини, які характеризують становлення громадянської культури галичан, можна стверджувати, що конституційна правова політична система Габсбурзької імперії надавала широкі можливості для організації громадських об'єднань різних соціальних верств українського населення: від культурно-мовно-просвітницьких, суспільно-політичних до фінансово-економічних громад. Найвагомим наслідком діяльності громадських організацій Галичини було те, що український народ виробив громадські органи самоврядування. Сформувався ліберально-демократичний менталітет. Вірність культурно-історичним традиціям народу забезпечила їх збереження та розвиток. Громадянська культура відзначалася високим рівнем моральності і духовності, що вберегло народ від громадянської війни.

У Галичині більшість організацій громадського сектора збереглася й у 20–30-ті роки ХХ ст. Однак майже в усіх країнах Європи, у тому числі й у Польщі, де проживали галицькі українці, їх громадське життя помітно регресувало порівняно з часами Австрійської імперії [3, 153]. Проте в Галичині українське громадянське суспільство було досить розвинутим в цей період [3, 160]. Воно сприяло відродженню економічного та державного життя українців, зростанню їх національної гідності. Наявність національного руху, при усій його складній історії, зміцнила патріотичні почуття, пробудила політичний інтерес і громадянськість широкого загалу.

На Лівобережжі зберігалися традиції козацького самоврядування й своєрідна система судочинства, а свободолюбство зберігалось у народній свідомості і знаходило свій вияв у літературі й громадських вчинках декотрих історичних осіб. Втім, у становленні громадянської культури вплив Росії та зростання сили самодержавства зіграло свою негативну роль. Підкреслимо, що українці в Російській імперії не стали росіянами, а русини в Австро-Угорській імперії не перетворилися на поляків, австрійців чи угорців. Вирішальне значення мав цілком свідомий вибір двох гілок українства – наддніпрянської й галицької – творити спільну націю.

Згідно з висновками В. Липинського, єдина громадянська культура всіх мешканців українських земель мобілізує їх волю до розбудови української державності. “Майте врешті на увазі, – писав В.Липинський, – що підкреслювання галичансько-наддніпрянського антагонізму абсолютно перешкоджає нашій ідеології...”, “українці – всі мешканці України” [7, 4–8]. Отже, ідея української громадянськості не звужується до регіональної чи національної самоідентифікації, а являє собою єдність всіх мешканців Української держави. На жаль, ситуація для розвитку української державності, демократії і громадянського суспільства змінилася на гірше.

В тоталітарній Радянській державі відбулося порушення рівноваги між суспільством і державою, що призвело до гіпертрофії владних функцій та занепаду ініціативи й самодіяльності народу. В системі тотального усупільнення люди стали безвідповідальними, інфантильними, їх опанували пристосовництво, конформізм, байдужість, страх.

У 90-ті роки ХХ ст. в Україні сформувався своєрідний перехідний тип особистості, якому притаманні такі риси, як недовіра до будь-якої влади, потяг до релігії і містики, розірваність свідомості, відмова від політичного життя в усіх його проявах, крім стихійного протесту, суперечливе поєднання демократичної і тоталітарної свідомості, недостатнє розуміння основних принципів демократії. Ці риси потребують кардинальної переорієнтації. Замість хибної піраміди політичних цінностей держава-суспільство-колектив-особа необхідно вибудувати нову демократичну піраміду особа-колектив-держава-суспільство. Вільний розвиток особи є умовою вільного розвитку всіх [8, 207–208].

В період “перебудови” почав відроджуватись політичний плюралізм. На перших альтернативних виборах до законодавчого органу України у 1990 р. західний регіон

України забезпечив перемогу демократичним силам. Сколихнула Україну й пробудила частину громадян акція студентського голодування в Києві у жовтні 1990 р., організована Українською студентською спілкою та Студентським братством (Львів). Студентський авангард української молоді заявив про себе як про вагому політичну силу. Багатолюдні мітинги й маніфестації, акції протесту, голосування за незалежність України на референдумі 1 грудня 1991 р. виявили громадянську мужність і відданість. Ці події зрушили маси. Вони почали відчувати силу та роль громадськості, котра може захищати свої прагнення та інтереси самостійно.

Отже, громадські інститути та громадянська культура, що зароджувалася, справили значний вплив на соціальне і політичне життя українців. Перерваність державницької традиції зіграла свою негативну роль. Проте найпомітніший слід у суспільній свідомості залишає досвід останніх десятиліть.

Водночас не можна не брати до уваги відмінності у проявах громадянської поведінки людей у різних регіонах країни. Причини таких відмінностей полягають у історичній пам'яті. Йдеться про формування регіональних особливостей історичної ідентичності, що об'єктивуються в уявленнях населення про історичні події та особи. Саме вони впливають на формування політичних орієнтацій в Україні та мають вагоме значення у формуванні єдиної громадянської культури.

Сказане вище ілюструють деякі результати дослідження, проведеного в західному регіоні України [9]. Громадянська культура мешканців західного регіону тісно пов'язана з ідеєю націоналізму. Характерними особливостями носіїв цієї ідеї є католицьке віросповідання, індивідуалізм, аграрний господарський устрій, загострене почуття національної гідності, пріоритет титульної нації, одномовність, прагнення до інтеграції в ЄС. Було запропоновано питання: "Деякі політики вважають, що в західному регіоні країни студентські громадські організації обстоюють ідеї українського націоналізму. Чи можете Ви погодитися з цим твердженням?". Відповіді респондентів розподілилися так: "певною мірою можна погодитися з такою думкою" – 48,8%, "це не є головним у діяльності громадських організацій студентів" – 37,5%, "не можна погодитися з такою думкою" – 9,5%, інше – 1,2%. На наш погляд, український націоналізм становить ідеологічну основу національної ідентичності, тоді як громадянська ідентичність є чимось більшим, ніж усвідомлення належності до певної нації. Суспільство складається з представників різних етносів. Громадянська ідентичність доповнює ідентичності етнонаціональних меншин, інтегруючи їх у громадянську націю.

Щодо ідентичності, то дослідження показало, що переважна більшість респондентів – 70% – ідентифікують себе з державою Україна. Для значної частини опитаних (майже 15%) важливою є національна ідентичність. Регіональна ідентичність властива 9,5% респондентів. Водночас у центрі громадянської самоідентифікації стоїть не національність і не регіон народження, а країна, держава, в якій особа є громадянином. Тільки сприйняття соціальної реальності особою, яка поєднує етнокультурну самоідентифікацію з громадянством у державі, стає світоглядною громадянською позицією.

Наше соціологічне дослідження виявило залежність самоідентифікації студентської молоді від місця проживання та віросповідання (коефіцієнт Хі-квадрат 5%). Віросповідання також впливає на важливість для особи такої діяльності, як збереження звичаїв, традицій, мови, що загалом характерне для мешканців західного регіону країни.

Український націоналізм як державна ідеологія може спричинити до глибоких розколів суспільства за національною, територіальною та світоглядною ознаками. Бажана консолідація можлива за умов розвинутої громадянської культури. Адже громадянська ідентичність, громадянська участь представників різних етнокультурних груп інтегрує громадян у соборну громадянську націю.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. *Armstrong John A.* Ukrainian Nationalism. – New York, 1963.
2. *Цимбалістий Б.* Тавро бездержавності. Політична культура українців. – К., 1994.
3. *Колодій А.Ф.* На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. – Львів. – 2002.
4. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996.
5. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993.
6. *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів, 1990.
7. *Липинський В.* Народи поневолені і народи недержавні // Політика. – 1975.
8. *Горбатенко В.П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К., 1999.
9. Опитування проводилось автором у 2005 році, обсяг вибіркової сукупності – 560 респондентів.